

Gulruh AZAMOVA,

Navoiy davlat universiteti tillar fakulteti
ingliz tili amaliy fanlar kafedrasida 2-bosqich doktoranti

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SODDA GAPDA SUBYEKT VA PREDIKAT O'RTASIDAGI PARADIGMATIK MUNOSABATLAR TURLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida sodda gapning sintaktik va semantik strukturasi, uning markaziy komponentlari hisoblangan subyekt va predikat o'rtasidagi paradigmatic munosabatlar tahlil qilinadi. An'anaviy sintaksisda subyekt-predikat munosabati ko'proq sintagmatik (nutqiy zanjirdagi chiziqli bog'lanish) nuqtai nazaridan o'rganilgan bo'lsa-da, til sathi (til tizimi) darajasida ularning o'zaro lisoniy modifikatsiyalari hamda paradigmatic turlari mavjud. Tadqiqotda subyekt va predikatning shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor hamda strukturaviy transformatsiya paradigmatalari modellar yordamida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: chiziqli bog'lanish, paradigmatic munosabat, sintagmatik zanjir, variant forma, invariant forma, shaxs-son paradigma, modal-zamon paradigma, tasdiq-inkor paradigma.

Annotation. This article analyzes the syntactic and semantic structure of the simple sentence in Uzbek linguistics, as well as the paradigmatic relations between the subject and predicate, which are its central components. Although in traditional syntax the subject-predicate relation has been studied predominantly from a syntagmatic point of view (linear connection within the speech chain), at the level of the language system there exist mutual linguistic modifications and paradigmatic types between them. The study reveals, with the aid of models, the paradigms of the subject and predicate according to person-number, tense, mood, and affirmation-negation, as well as structural transformation.

Keywords: linear connection, paradigmatic relation, syntagmatic chain, variant form, invariant form, person-number paradigm, modal-tense paradigm, affirmation-negation paradigm.

Аннотация. В статье анализируются синтаксическая и семантическая структура простого предложения в узбекском языкознании, а также парадигматические отношения между субъектом и предикатом, являющимися его центральными компонентами. Хотя в традиционном синтаксисе отношение субъект-предикат изучалось преимущественно с синтагматической точки зрения (линейная связь в речевой цепи), на уровне языковой системы существуют их взаимные языковые модификации и парадигматические типы. В исследовании с помощью моделей раскрыты парадигмы субъекта и предиката по лицу-числу, времени, наклонению, утверждению-отрицанию, а также структурной трансформации.

Ключевые слова: линейная связь, парадигматическое отношение, синтагматическая цепь, вариантная форма, инвариантная форма, лично-числовая парадигма, модально-временная парадигма, парадигма утверждения-отрицания.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida gapning lisoniy tabiati va uning strukturasi tizimli-strukturaviy hamda funksional-semantik aspektida o'rganish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday sodda gapning grammatik va mantiqiy yadrosini subyekt (ega yoki semantik harakat bajaruvchisi) va predikat (kesim yoki subyektning belgi-harakatini ifodalovchi yadro) tashkil etadi. A.G'ulomov va M.Asqarova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (sintaksis) asarida sodda gapdagi subyekt-predikat munosabatlarning tahlil qilgan holda ega va kesimni gapning asosiy, tashkil etuvchi negizi sifatida ko'rsatib, ularni gap konstruksiyasining asosi va markazi, gapdagi ikki uyushtiruvchi markaz deb ta'riflaydilar, shuningdek mualliflar ega/kesim (grammatik atamalar) bilan subyekt/predikat (mantiqiy-lisoniy atamalar) o'rtasidagi bog'liqlik va farq muammosini tahlil qilishgan [1].

Uzoq yillar davomida sintaktik birliklar faqat nutq hodisasi sifatida, ya'ni chiziqli munosabatga kirishuvchi **sintagmatik zanjir** sifatida baholangan. Biroq tilshunoslikda tizimli-strukturaviy yo'nalishning shakllanishi, xususan, gap modellarining paradigmatic qatorlari haqidagi nazariyalarning rivojlanishi natijasida sodda gap yadrosida ham o'ziga xos paradigmatic munosabatlar mavjudligi isbotlandi [2]. Paradigmatic munosabatlar til tizimidagi birliklarning simmetrik, bir-birini taqozo etuvchi va ma'lum lisoniy o'zgarishlar asosida shakllanuvchi oppozitsion qatorlaridir.

Sodda gap yurituvchisi (subyekt) va uning asosi (predikat) o'rtasidagi munosabatlarning paradigmatic turlarini tadqiq etish o'zbek tili qurilishining invariant va variant formalari aniqlashda alohida dolzarblilik kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida o'zbek tili sintaksisiga oid ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, mavzuni yoritishda quyidagi lingvistik metodlardan foydalanildi:

• **Tizimli-strukturaviy tahlil metodi:** Subyekt va predikatning til tizimidagi o'rni hamda ularning o'zaro aloqa modellari tahlil qilindi.

• **Paradigmatic va oppozitsion tahlil:** Sodda gap tarkibidagi o'zgarishlar, invariant (asosiy model) va variant (nutqiy ko'rinishlar) munosabatlar formalari ajratib ko'rsatildi.

• **Sintaktik transformatsiya metodi:** Faol va majhul nisbatdagi gaplar tarkibida subyekt va predikatning o'zaro o'rin almashishi hamda shakliy evrilishlari modellashtirildi.

Tadqiqotning material bazasini o'zbek tili akademik grammatikalari, A.G'ulomov, M.Asqarova, N.Mahmudov hamda A.Nurmonov kabi yetakchi o'zbek tilshunos olimlarining ilmiy konsepsiyalari tashkil etdi [3].

O'zbek tilshunosligida sodda gap strukturaviy asosini lisoniy va nutqiy sathlar oppozitsiyasi prizmasida tadqiq etish jarayonida subyekt (S) va predikat (P) o'rtasidagi paradigmatic munosabatlar shunchaki chiziqli-sintagmatik valentliklardan iborat emasligi, balki til tizimida chuqur va ko'p o'lchamli mikroparadigmatalarni hosil qilishi aniqlandi. Mazkur lisoniy hodisa relyatsion (munosabat bildirish) tabiati jihatidan quyidagi tizimli modellar ostida tasniflandi:

1. **Subyekt va predikatning shakliy-semantik (morfosintaktik) moslashuv paradigmasi.** O'zbek tili agglutinatib tabiatga ega bo'lganligi sababli, subyektning shaxs-son xususiyatlari predikat sathi tarkibidagi maxsus shakllar tizimi (affiksatsiya) orqali boshqariladi. Tadqiqotimiz natijasida ushbu moslashuv to'liq binar oppozitsiyalardan iborat bo'lgan vertikal paradigmatic qatorni yuzaga keltirishi isbotlandi. Mazkur qator komponentlari lisoniy ontologiyada quyidagicha modellashtirildi:

Paradigma (I) = {Sx + Px | x = {1, 2, 3}}

Son ko'rsatkichi (Yakka / Ko'plik) = {Sx(pl) + P(pl)}

Ushbu formula asosida quyidagi grammatik tizim variantlari shakllanadi:

- Men tadqiqot olib bordim. (S1sh. +Ø ↔ P1sh. +[-dim])
- Sen tadqiqot olib bording. (S2sh. +Ø ↔ P2sh. +[-ding])
- U tadqiqot olib bordi. (S3sh. +Ø ↔ P3sh. +[-di])

Ushbu mikroparadigmadagi o'zgarish shunchaki nutqiy variatsiya emas, balki til sathi (Langue) darajasidagi semantik-sintaktik invariantning variantlashish qonuniyatidir. Agarda subyekt tarkibidagi Spl ko'rsatkichi o'zgarsa, u holda predikat tarkibidagi moslashuv paradigmasi ham qat'iy simmetriya qonuniyatiga ko'ra transformatsiyaga uchraydi (*Biz olib bordik / Siz olib bordingiz / Ular olib bordilar*). Ushbu qator til sathida yagona semantik o'zakning (Kelish harakati) subyekt xususiyatiga ko'ra paradigmatic o'zgarishini ko'rsatadi.

2. Funksional-modal va zamon paradigmasi. Sodda gap yurituvchisi va uning predikativ asosi o'rtasidagi paradigmatic izomorfizm dinamik xarakterga ega bo'lib, subyekt tomonidan bajarilayotgan harakat yoki belgi-xususiyatning borliqqa munosabati (reallik/irreallik gradatsiyasi) kesimida ko'p a'zoli paradigmaga ajraladi. Tadqiqotimizda aniqlangan invariant model ($S + P_{akt}$) asosida quyidagi temporal-modal paradigmalar tizimi hosil bo'lishi isbotlandi:

- *Olim kitob o'qiydi* (Hozirgi-kelgasi zamon, aniqlik mayli – real voqelik).
- *Olim kitob o'qisin* (Buyruq-istak mayli – potentsial voqelik).
- *Olim kitob o'qisa edi* (Shart mayli – irreal/armon voqelik) [4].

Mazkur uch a'zoli paradigma orqali subyekt va predikat o'rtasidagi predikativlik kategoriyasining mohiyati to'liq namoyon bo'ladi. Birinchi holatda aloqa real, ikkinchi holatda istak-xohish, uchinchi holatda esa gipotetik (shartli yoki armon) xarakterga egadir.

3. Tasdiq va inkor paradigmasi. Sodda gap prepozitsiyasida subyektga yuklanayotgan predikat belgisining tasdiqlanishi yoki inkor etilishi binar oppozitsiya shaklidagi qat'iy lisoniy paradigmaga asoslanadi:

$$\text{Paradigma (II)} = [S + P_{tasdiq}] \leftrightarrow [S + P_{inkor}]$$

Misol tariqasida: *Talaba vazifani bajardi* ↔ *Talaba vazifani bajarmadi*. Mazkur paradigmatic tizim o'zbek tilida nafaqat morfemik (-ma affiksi orqali), balki leksik-sintaktik (*emas*, *yo'q* so'zlari yordamida) ko'rinishlarda ham paradigmatic variantlarni yuzaga keltirishi aniqlandi.

Erishilgan natijalarni nazariy jihatdan baholash va ularni o'zbek tilshunosligida mavjud bo'lgan lisoniy kontseptsiya va maktablar qarashlari bilan qiyoslash, sodda gap paradigmatic muammosining tub mohiyatini ochishga xizmat qiladi.

An'anaviy grammatik yo'nalishlarda (xususan, akademik A.G'ulomov hamda professor M.Asqarova tadqiqotlarida) subyekt va predikat munosabati asosan "ega va kesim moslashuvi" sifatida, faqat chiziqli-sintagmatik aspektida baholab kelingan. Biroq, tizimli tilshunoslik asoschilari hisoblangan professor N.Mahmudov va A.Nurmonovlarning qarashlariga tayanib shuni ta'kidlashimiz joizki, gap sathidagi subyekt-predikat munosabati lisoniy ongda mavjud bo'lgan tayyor model – **sintaktik invariant (qolip)** shaklida yashaydi [4]. Nutq jarayonida esa ushbu invariant o'zining paradigmatic a'zolari (variantlari) orqali realizatsiya qilinadi.

Ushbu nuqtai nazardan, biz tomonimizdan taklif etilayotgan transformatsion-nisbat paradigmatic chuqur tahlil qilish lozim. Nisbat kategoriyasi o'zbek tilida faqatgina fe'ning morfologik ko'rsatkichi bo'lmay, balki gapning chuqur semantik strukturasi (Deep Structure) o'zgartiruvchi va subyekt-predikat munosabatini qayta quruvchi sintaktik omildir [5]. Mazkur holatni quyidagi qiyosiy-tahliliy jadval misolida ko'rib chiqamiz:

Faol (Aktiv) Paradigma	Majhul (Passiv) Paradigma	Strukturaviy O'zgarish
Ishchilar binoni qurdi.	Bino qurildi.	Haqiqiy subyekt (S) gap tarkibidan chiqib ketadi, obyekt mantiqiy subyektga aylanadi. Predikat majhul nisbat shaklini oladi.
Ota bolani chaqirdi.	Bola chaqirildi.	Subyekt o'zgarishi bilan predikat valentligi transformatsiyaga uchraydi.

Ushbu jadval tahlilidan ko'rinadiki, gapning lisoniy va semantik sathlarida qat'iy bir o'zgarish – **diateza o'zgarishi** yuz beradi. G.Zolotova o'zining kommunikativ sintaksis nazariyasida ta'kidlaganidek, subyekt va predikat munosabatlarning bunday transformatsion paradigmalar tizimining funksional potentsialini ko'rsatuvchi eng oliy mezonidir [6].

O'zbek tili qurilishining o'ziga xosligi shundaki, predikat tarkibidagi shaxs-son ko'rsatkichlari potentsial subyektning semantikasini to'liq qamrab oladi. Masalan, rus yoki ingliz tillarida subyektning tushib qolishi ko'p hollarda gap strukturasi sintaktik defektiga (nomukammalligiga) olib kelsa, o'zbek tilida predikat relyativ shakli subyekt paradigmasini implitsit (yashirin) tarzda aktualizatsiya qila oladi. *"(Men) ushbu ilmiy xulosaga keldim"* tipidagi gaplarda subyektning eliziyasi (tushib qolishi) paradigma zanjirini uzib qo'ymaydi, balki uning variantlaridan biri sifatida til tizimi tejankorligini ta'minlaydi.

Shunday qilib, o'zbek tilshunosligida sodda gap yadrosidagi paradigmatic munosabatlarni tadqiq etish,

an'anaviy qarashlardagi bir tomonlama deskriptiv (tavsifiy) yondashuvlardan voz kechib, til birliklarini tizimli-funksional invariantlar majmuasi sifatida baholash lozimligini ko'rsatadi. Subyekt-predikat mikrotizimi gap paradigmaticasining markaziy o'qi hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida sodda gap tarkibidagi subyekt va predikat o'rtasidagi munosabatlarni paradigmatic nuqtai nazardan tadqiq etish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Subyekt va predikat o'rtasidagi aloqa nafaqat chiziqli (sintagmatik), balki vertikal (paradigmatic) munosabatlarni tizimga ham egadir.
2. Sodda gap strukturasi shaxs-son, zamon-mayl, tasdiq-inkor hamda nisbat transformatsiyalari kesimida mukammal paradigmatic qatorlarni hosil qiladi.
3. O'zbek tilining ichki qonuniyatlaridan kelib chiqib, predikat tarkibidagi morfemalar subyekt bilan munosabatning paradigmatic invariantini saqlashda boshqaruvchi rol ni bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.
2. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixojayeva S. O'zbek tilining funksional sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
3. Sayfullayeva R., Mendeleyeva R., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi: Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
5. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild. Tizimli tilshunoslik muammolari. – Toshkent: Akademya, 2012.